

Ebru Kılıç

Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi, Ankara/Türkiye
Research Assistant, Hacettepe University, Faculty of Letters/ Turkish Folkloristics Department,
Ankara, Türkiye

eposta: ebrukilicedb@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1030-246X>

<https://ror.org/04kwvgz42>

Atıf/Citation: Kılıç, Ebru. 2023. Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11/35, 661-677

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1276033>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Dissertation Summary
Geliş Tarihi /Received:	03.04.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	11.05.2023
Yayın Tarihi/Published:	20.06.2023

GELENEKSEL SU YÖNETİM SİSTEMİNİN (KARIZ) UYGUR HALK KOŞAKLARINA YANSIMASI

Öz

Uygurlar, Turfan ve Kumul gibi yüksek sıcaklıkların olduğu şehirlerde, suya erişmek ve modern teknolojinin bulunmadığı dönemlerde su sorununu çözmek için “karız” *kariz* adını verdikleri sulama sistemi ile yer altından suyu; kol gücü, ortak yaratıcılık ve iş birliği ile yerleşim yerlerine taşıma ve dağıtma yöntemini kullanmışlardır. Halkın geleneksel bilgi, deneyim ve coğrafyanın sunduğu malzemelerin birleşimiyle inşa ettikleri bu sistem; ekolojik, ekonomik, kültürel vb. çok boyutlu sürdürülebilir bir döngü oluşturmuştur. Çeşitli etkenlerle bugün sayıları oldukça azalmış olmakla beraber kültürel miras ürünü olarak koruma girişimleri bulunmaktadır. Geleneksel su yönetim sistemi “karız” ile suya erişim sağlanması; halkın yaşamında, başta geçim kaynaklarını oluşturan tarımda ve ev içi kullanımda işlevselliği neticesinde büyük önem ve role sahip olmuştur. Bu sebeple, topluma ve doğaya ekledikleri, kattıkları çerçevesinde, çeşitli anlam ve görünümle kültürel üretim ve içerikler de yaratılarak gelecek kuşaklara aktarımı görülmektedir. Bu aktarım ve yaratım, Uygurların sözlü ve yazılı edebiyat ürünü olan “koşak”larda (halk şiiri) da işlenmiştir.

Bu makalede, geleneksel su teknolojisi karızların koşaklara nasıl yansıdığı tespit edilerek karız sistemine ilişkin bilgiler ve uygulamalar, karızların halkın yaşamındaki etkisi ve bu etki dolayımında halkın dünya görüşündeki yeri, duygu ve düşüncelerle ona yükledikleri anlamlar ile su yönetiminin ilişkisi ortaya koyulacaktır. Araştırmaya konu olan koşaklar; Uygurların çevresel, sosyal, kültürel ve ekonomik görünümünü içeren sözlü kültür ürünlerine dair kaynaklarda veriler taranarak ve tespit edilen içeriklere göre sınıflandırılarak bulgular, bütüncül ve analitik bakış açısıyla yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: su yönetimi, su teknolojisi, sulama kültürü, halk şiiri.

REFLECTION OF TRADITIONAL WATER MANAGEMENT SYSTEM (KAREZ) ON UYGUR FOLK KOŞAKS

Abstract

In cities like Turpan and Kumul where the Uighurs have high temperatures, to access water and solve the water problem in the periods when modern technology is not available, the irrigation system they call "kariz" kariz is used to provide underground water; They used the method of transportation and distribution to the settlements with manual power, joint creativity and cooperation. This system, which the people built with the combination of traditional knowledge, experience and materials offered by geography; ecological, economic, cultural, etc. has formed a multidimensional sustainable cycle. Although their number has decreased considerably today due to various factors, there are conservation initiatives as a cultural heritage element. Providing access to water with the traditional water management system "kariz"; It has had a great importance and role in the life of the folk, mainly in agriculture and domestic use, which constitute their livelihoods, as a result of its functionality. For this reason, with n the framework of what they contribute and contribute to society and nature, cultural productions and contents with various meanings and appearances are created and transferred to future generations. This transmission and creation is also depicted in the "koşak" (folk poetry), which is the oral and written literature of the Uighurs.

In In this article, it will be determined how the traditional water technology is reflected on the folk poetry, the information and applications of the kariz system, the effect of the kariz in the life of the people and the place of the people in the world view, the meanings ascribed to it by the feelings and thoughts and the relationship of water management will be revealed. The folk poetry that are the subject of the research; The findings were interpreted from a holistic and analytical point of view by scanning the data on the sources of oral culture, which includes the environmental, social, cultural and economic aspects of the Uighurs, and classifying them according to the determined contents.

Keywords: water management, water technology, irrigation culture, folk poetry.

Giriş

Su, canlıların yaşamını devam ettirebilmesi için en temel birincil madde olmasıyla beraber toplumların uygarlık gelişiminde, tarihlerinin ve kültürlerinin şekillenmesinde büyük oranda belirleyici etkiye sahip olmuştur. Tarihsel süreçte de Türk kültür çevresinde, yaşam alanları çizilirken su kenarları veya suya kolaylıkla erişilebilecek yerlerin arayışına girilmiş ve bu özelliklere sahip bölgeler, yerleşim yerleri ve tarım alanları olarak tercih edilmiştir. Ancak her zaman akarsu, göl veya su birikintilerinin kıyılarında, yerleşim alanlarının ve geçim kaynağını oluşturacak tarım arazilerinin bulunabilmesi mümkün olmamıştır. İklim koşullarının da uygun veya yeterli olmadığında, başta tarımsal sulama olmak üzere evsel kullanım veya (kısmen) içme suyu için ihtiyaç dahilinde, kültüre göre biçimlenen geleneksel bilgiyle ve uygulamalarla halk mimarlığının yapılarından kuyular ve/veya suyu yönlendiren

Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması

ve taşıyan su kanalları inşa etmişlerdir. Böylelikle de hacimli su kütlelerine erişim sağlamayı ve hedeflenen yere suyu ulaştırmayı başarmışlardır.

Uygurların yerleşik yaşama geçmelerinin etkisiyle tarım uygulamalarında ve su yönetim sistemlerinin gelişiminde öncülük ettikleri bilinir. Gül (2004: 70-71), Uygurlardan elde edilen metinlerde yüzlerce tarım terimine rastlanılmasını, Türk tarımının Uygurlar zamanında büyük gelişme gösterdiği fikriyle ilişkilendirir. Aynı doğrultuda Ögel, Uygurların “kudug” adını verdikleri suya erişim aracının; ev, mahalle, bağ ve bahçeler için hayat kaynağı olup Orta Asya’nın farklı bölgelerinde de “kudug, kudhug, kuyug” adlandırmalarının yer alıp çoğunlukla Uygur söyleyişinin ve geleneğinin bir devamı niteliğinde geliştiğini (1985: 111) belirtir. Bartold (2020) ise Türkistan medeniyet tarihinde, sulama kültürünü; su yollarının ve nehirlerin odağında tarih çizgisinde ele alarak sulama işlerini ve bunlar üzerinden oluşan problemleri, sulama alanındaki ıstılahları ve aktarılan efsane-rivayetleri kayıtlar üzerinden değerlendirir. Orta Asya’da tarım kültürünün ve yapay sulamanın tam anlamıyla belirleme imkanından yoksun olduğu vurgusunda bulunur.

Ögel, Uygur bir Türkçe el yazmasında “kuyu kazma, sulu hendek (bulag ögen) kazma, çok iyidir” sözlerinin söylendiğini ve sevap anlayışının hâkim olduğu Budist Türkleri arasında da yaygın olduğunu aktararak bu sözleri daha iyi anlayabilmek için, Turfan ve Turfan kehripleri¹ (karız²) hakkında, bir bilgi sahibi olmak gerektiği (2010: 365) konusuna işaret etmektedir. Bu vurgu doğrultusunda, Turfan karızlarını; disiplinlerarası bakış açısını benimseyen halkbilimsel bir yaklaşımla incelemek anlaşılabilirliğini sağlamaya katkı sunacaktır.

Geleneksel bir yapı olan karız sisteminin etki ve önemin görünür alanlarından sürdürülebilir su yönetimiyle ekolojik döngü ve birey/toplum yaşamında etkileşimle kültürel, sosyal, ekonomik, inançsal, politik vb. alanlar ile doğrudan ilintilidir. Halkın geleneklerinde, dünya görüşünde önemli bir tesir bırakan ve ihtiyaçları doğrultusunda yaşamlarının odağında yer alan karız sisteminin sözlü ve yazılı edebiyata da aktarılması kaçınılmaz olmuştur. Bu makalede de Turfan şehrinin kimliğini ve imgelerini oluşturan karızların tekniği, bileşenleri, karızcılık mesleğinin icrası vb. genel özellikler ve sözlü kültür ürünü olarak koşaklar üzerinde durulacaktır. Ardından karızların konu edinildiği koşak örnekleri odağında; karızların ekolojik, kültürel boyutlarıyla birey/toplum üzerinde oluşturduğu

¹ Uygurlar arasında kullanılan “karız” kelimesi; Türk kültüründe de aynı anlam çerçevesinde ses değişimleri ile kullanımı görülür: “Su yolu, ark” anlamında Gaziantep ve Kerkük’te “keriz” (URL-1) kullanılırken halk arasında Nevşehir’de “karız”, Van’da “kehriz” kullanımına tanık olunmaktadır. Ege yöresine ait olan “Gerizler Başı” türküsü; Gaziantep ilinde “Kehriz Köyü” vb. çeşitli yaratımlara da rastlanır.

² Uygurca transkripsiyonu “karız” olup Türkiye Türkçesinde ve konuşma dilinde “kariz”, “karız” kullanımına sahiptir. Bu çalışmada da yaygın kullanıma sahip “karız” yazımı esas alınmıştır.

etkinin yansması ve kültürel yaratımın ve aktarımın içeriği, aşağıda alt başlıklarla ele alınarak incelenecektir.

1. Uygurlarda Geleneksel Su Yönetim Sistemi Karız

Kültürel bir olgu ve içinde doğduğu kültürün ürünü olan sözlüklerde (Svensén 2009: 1), “Karız” sözcüğünün anlamına bakıldığında şu şekildedir: “Uygur Dilinin İzahlı Sözlüğü” *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti* “karız” sözcüğünü; كاريز kariz [f] <su> 1. “Uygur çiftçilerinin icat ettiği, yer altı suyundan faydalanma inşası yani yukarıdan aşağıya yönelen bir düz çizgi üstünde açılan ve altı belli ölçümde birbirine kanallar vasıtasıyla tutuşturulan kuyular...” 2. Azgal “çukur” (Yakub & Geyurani vd. 1994: 486) şeklinde tanımlanırken Farsça sözlükte ise كاريز kârîz: (Peh.) 1. “Kehriz, yer altında açılan su yolu. 2. Yaprak dökümü. 3. Su künkü”; كاهريز kâhrîz [kâh+rihten > rîz] “yer altı su kanalı, kehriz” (Kanar, 2015: 1200, 1207); kârîz: “lâğâm, kanal” (Etik 1968: 331) olarak yer verilmektedir. Geriz/keriz sözcüğü, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*’nde; “su yolu, boru; kuyu, çeşme; baraj” <Fa. kârîz (Tietze 2021: 192) şeklinde geçmektedir.

Turfan; dünyadaki ikinci en derin kıtasal çöküntü havzası olup (Hansen 2004: 20) deniz seviyesinden 154 metre alçakta, yazın sıcaklık yaklaşık 40-45 C°, yıllık yağış miktarı da değişken olmakla 9-10 milimetre seviyesinde, hatta 0,5 milimetreye düşmektedir (Aıybıımu 2013: 27; İneyet 2004: 16; Niyaz 2006: 5). Turfan’ın kuzey bölgesindeki Tanrı Dağları’nda bol miktarda yağın yağmur ve kar; yer altına sızarak yer altı su yataklarını meydana getirmiştir. Bu sular, Turfan’ın güney kesimlerinde yer yüzüne çıkmaktadır (İneyet 2004: 16).

Bu teknolojinin inşa edildiği zamana ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır: Tarihi hatıralar ve arkeolojik verilerle yaklaşık 2000 yıllık (Hansen 2004: 21; Niyaz 2006: 1; Özden 2017: 61; Tölbök 2007: 1-2), 2500 yıllık, kimilerine göre de M.S. 5-6 yüzyıllara ait olup Turfan’da bir mezardan kavun çekirdeğinin bulunması ile ilişkilendirilmiştir (İneyet 2004: 18).

Turfan Uygurları, karız sistemiyle kar ve yağmur sularından oluşan yeraltı sularını, yer üstüne çıkarmak için yüksekte alçağa kısalan belirli aralıklarla dik kuyular kazmışlar ve bu kuyular; yüksek oranda buharlaşmadan su kaybını önlemek için yer altı su kanallarıyla birbirine bağlanarak suyu, hedeflenen yerleşim alanlarına, tarım arazilerine doğru yönlendirmişlerdir. Her bir karız, değişken sayıdaki kuyuya sahip olup yine uzunlukları da genellikle 3-8 km uzunluğundadır ve bu aralığı aşan karızlar da bulunmaktadır (İneyet 2004: 17-18; Niyaz 2006: 1). Karızların toplam uzunluğu ise 5272 km olarak hesaplanmıştır (Tölbök 2007: 2). Teknik olarak dik kuyu, kanal/tünel, açık arık ve karız gölü bileşenlerden oluşup yer şeklinden ustalıkla faydalanılmış ve yer altı suyu herhangi bir enerji olmadan yer çekimi kuvveti ile yeryüzüne çıkartılmıştır (Niyaz 2006: 1-2; Turi 2011: 29-31).

Karız sistemi; tarımsal sulama, evsel kullanım ve içme suyu olmak üzere türlü ihtiyaçlarda karşılanması açısından büyük bir önem sahip olup hem ekolojik çevrenin

Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması

dönüşümüne hem halkın yaşam kaynağına dönüşmüştür. Bu yapı etrafında gelişen geleneksel bilginin uygulayıcıları ve taşıyıcıları ise meslek erbabı “karızcı”lar olmuştur. Uygurlarda yaygın görüldüğü gibi geleneksel mesleklerin icra edildiği toplumlarda, “*geleneksel mesleklerin el kitabı yahut yasaı*” olan risaleler ortaya çıkmış olup “*sözlü gelenekte kesinleşmiş ve kalıplaşmış icrasının ve kaidelerinin sonraki kuşaklara doğru aktarılması ve onlara kılavuz olması amacıyla yazıldığı*” (Öger ve Tek 2017: 9); örnekler arasında da *Karızcılar Risalesi* (Turi 2011) bulunmaktadır. Karızların sayısı gittikçe azalıp bu karızcılık geleneği de unutulmaya yüz tutsa da bazı köylerde, bu mirası devam ettiren karızcılar da bulunmaktadır (Aıbıbaımu 2013: 54).

Hem mimari ve mühendislik yapısı olarak karızların inşasında, kendine özgü özelliklere sahip teknik ve geleneksel bilginin uygulanması ile entegre su yönetim modeli geliştirilmiştir. Karızcılar tarafından inşa, bakım, onarımının yapıldığı bu sistem; halk yaşamında, bilhassa da çiftçilerin meslekleri etrafında, işlevsel olarak yer edindiği için ve suyun kutsallığı, önem ve değeri ile de ilintili inanışları etrafında türlü biçimlerde korunmuş ve doğayla barışçıl sürdürülebilir kılınmıştır.

Uygurların geleneksel bir sistem olarak karızların inşası ile gerçekleştirdikleri su yönetimi; tarımsal alanları ile birlikte yaşam alanlarını ve çevresel manzaralarını süreç içerisinde dönüştürmüştür. Bu durumu kanıtlar nitelikte de halkın dünya görüşlerinde ve söylemlerinde -tarafımızca da sıklıkla işitilen- “Karız olmasa Turfan olmazdı” ifadesi yer almıştır. Geleneksel üretim biçimi olarak çiftçiliği, yapay sulama sistemlerine dayandığı için bu sahada kuyu, kanal kazıp kar ve yağmur sularının birikiminden oluşan yer altı sularından faydalandıkları tarımsal faaliyetlerinde ve daha küçük ölçekte bağ-bahçelerinde sulamaya yönelik deneyimleri ile geleneksel bilgileri oluşmuş ve zamanla da gelenek çevresinde sulama kültürü şekillenmiştir (Rehman 2006: 45).

Bu çerçevede Ögel (1978: 291), Turfan’ın özellikle su bağlamında fiziksel çevrenin koşullarının çevresel manzarayı ve kültürü nasıl şekillendirdiğine dair şu bilgileri aktarır:

Turfan’da çok geniş ören yerleri ve harabeler vardır. Bunun başlıca sebebi de su mecralarının sık sık yön değiştirmesi idi. Suların akış yönünü değiştirmesine göre, şehirlerin yerlerini değişişiyordu. Bu gelişme ve değışime uzun tarih çağları içinde meydana gelmişti. Turfan Ovası’nda çok geniş bir arazinin ziraat sahası olarak kullanıldığı da görüliüyordu. Zamanımıza kadar gelen “kanal” kalıntılarından ziraat sahalarının genişliklerini bugün bile tespit edebiliyoruz.

Yukarıda da işaret edildiği üzere halkın temel ihtiyaçlarını gidermekte büyük etkiye sahip olan karızlar; geleneksel bilgi ve koruma yaklaşımları çerçevesinde sürdürülebilir ekonomik kalkınma açısından başta tarım, bağcılık, bahçecilik olmak üzere hayvancılık, su canlıları yetiştiriciliğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Karız gölü, üzüm bağları, bahçeler ile

oluşan çevresel manzaralar; günümüzde de devam etmekte olan agroturizm, kültür turizmi çerçevesinde cezbedici mekân olması bunun göstergelerindedir. Mevcut yönetim modelleri üzerine Klaver'ın (2011: 24) mühendis, politikacı ve su yöneticileri açısından 'uzmanlık' paradigması hâkim olmasının yanı sıra etkili ve sürdürülebilir teknik çözümlerin kültürel uzmanlığa dönüştüğü ve yerel bilgi ve deneyimin dikkate alındığı konusunda bir kabul arttığı sonucuna varması; karız ile su yönetimi üzerine de dönem ve bölge koşulları, oluşan kültürel ve çevresel manzara düşünüldüğünde etkili ve sürdürülebilir olduğu söylenebilir.

2. Sözlü Kültür Ürünü Olarak Koşaklar

Sözlü kültür ürünü olarak koşaklar³; bireylerin ve halkın duygu ve düşüncelerini estetik biçimde ifade ettiği halk edebiyatı türlerindedir. Koşaklar; genel itibarıyla yedi heceli, dört dizeli olup güçlü ritim ve ahenge sahiptirler. Sözleri sade, canlı ve tasvir edici nitelikleriyle duygu yüklüdürler (Yakub ve Geyurani vd. 1994: 253; Rahman 1998: 169). Koşaklar ile bireyin ve toplumun duyguları, dünya görüşleri, gelenekleri, inanışları, çevresel manzaraları işlenir. Bu sözlü ürünler; kuşaklarca aktararak varlığını sürdürür. Çeşitli ortamlarda çalgılar eşliğinde ahenkle veya müziksiz söylenebilir. Koşakların icrası müzik ve dansla da iç içe olabilir (Rahman 1998: 169-170). Koşaklar sadece toy, meşrep ve diğer merasimlerde söylenmeyip halkın tabiat görüşünde ve kötü güçlere karşı görüşlerinde söylenir. Koşaklarda güç, bahadırılık, isyan, aşk, emek, bilgili insanların tasviri belirir ya da canlandırılır (Rahman 1998: 171) veya sözlü tarihçilik geleneğinin bir ürünü olarak geçmişin izlerini günümüze taşınır (İnayet 2013: 156).

Öger, mâni tarzındaki Uygur halk koşaklarının çeşitlilik gösteren icra ortamlarını ve işlevlerini şu şekilde sıralar:

1. Düğün, nişan gibi ortamlarda sevgi ve aşkı ifade etmek için söylenen koşaklar.
2. Kızlarla oğlanlar veya âşıklar arasında atışma amacıyla söylenen koşaklar.
3. İşte çalışırken söylenen koşaklar.
4. Ramazanda yardım toplanırken söylenen koşaklar.
5. Dünürlükte kız isteme sırasında söylenen koşaklar.
7. Çocuk oyunlarında, eğlence amaçlı söylenen koşaklar.
8. Nevruz, bahçe, kavun bayramı gibi şenliklerde söylenen koşaklar
9. Kış aylarında, sazlı-sözlü ortamlarda eğlenmek amacıyla söylenen koşaklar (2006: 403).

3 Uygurlarda "koşak" sözcüğüne karşılık; *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'ne bakıldığında Türkiye Türkçesinde "koşma", Azerbaycan Türkçesinde "goşma", Kazak Türkçesinde "şuvmak türü", Kırgız Türkçesinde "tört sap", Özbek Türkçesinde "koşık" vd. (1991: 502-503) görülmektedir.

Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması

Koşakların toplumsal açıdan önemi hakkında tarihçi P. Lafarg; halkın kaygısı, hasreti, mutluluğu; bilim sözlüğü, dini ve felsefi kitabı olduğunu belirtir. Bir hazine olarak koşak; halkın manevi dünyasını, aile tarihini, milletin tarihini saklar (Akt. Çağmaq 2010: 71). Koşaklar; halkın duygularının aktarılmasının ötesinde yaşamlarında önem temsil eden ve çeşitli ihtiyaçlarına cevap veren kültürel yaratımları ve içerikleri yansıtır. Koşakların icrası; bugün türlü mecralardan iletilebilen iletişim biçimlerinden birinin temsili olup yöreye/bölgeye yönelik görünüm/manzaralar açıkça ya da satır aralarından görülebilmektedir. Elbette ki bu konular arasında maddi kültür ürünü olarak Turfan ile özdeşleşmiş bir görünüm sergileyen ve işlevselliği ile halkın kültürel belleğinde yer edinen su mimari yapısı karız ve ona ilişkin hususlar, anlamlar işlenmekte olup böylece halkın yaşama, düşünme ve geçinme biçimini çözümleyebilmek mümkündür. Toplumsal dokuya nüfuz eden karızlar ile yaşam için birincil ihtiyaç olan suya erişim sağlanması; tarımsal üretim, çevresel ve kültürel peyzaj alanlarını oluşturma gibi aracı olarak işlevsel yapısı yoğun olarak koşaklarda dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra geleneksel meslek icracısı karızcıların da suyun içinde ve yer altında çalışmalarının tehlikeleri, zorlukları karşısında taşıdıkları sorumlulukların yüksek olması; karızcı olmanın aile, sevgili veya kişinin kendiyle geçireceği zamana, iletişime etkisi gibi konular da koşaklarda gündelik yaşamın görünümü olarak işlenmiştir.

Koşakların birey ve toplum yaşamının her alanını kapsamaması, söyleyen(ler)in türlü duygularının ve düşüncelerinin aktarımında aracı olması, bir diğer ifadeyle gelenek çevresinde çok yönlülüğünden araştırmacıların da oluşturduğu tematik sınıflandırmalar farklılık göstermiştir. Örneğin Rahman; konularına göre *emgek qoşaqłiri* "emek koşakları", *mevsim-murasim ve orp-adet qoşaqłiri* "mevsim-merasim ve örf-adet koşakları", *siyasi, tarixi qoşaqłar* "siyasi, tarihi koşaklar", *turmuş qoşaqłiri* "yaşam koşakları", *lirik-muhebbet qoşaqłiri* "sevgi-muhabbet koşakları" (1998: 179- 284) şeklinde yer verirken Yalkun Yakup ise *yurt, veten-helk hekkidiki koşaklar* "yurt, vatan-halk hakkındaki koşaklar", *emgek qoşaqłiri* (emek koşakları), *muhebbet qoşaqłiri* "muhabbet koşakları" (2011: 189-333) olarak sınıflandırmıştır.

Khabib, karızları konu edinen koşakları; emek koşakları sınıflandırması içeriğinde olup ancak bunların sadece emek meselesi olmayıp muhabbet ve kişiliğe ilişkin koşaklar olduğunu da vurgular. Uygur emek koşaklarının temel özelliklerinin *karız koşaklarında* görünür olduğunu belirterek şöyle gruplandırır: 1) Karız Dert-Elem Koşakları 2) Karız Muhabbet Koşakları (2009: 74-78). Çağmaq ise karızları içeren koşak örneklerini; 1) "Karızcılar Koşağı" ve Onda Aksettirilen Karıza Ait Durumlar, 2) Karız Vasıtası ile Çeşitli Halk Meselelerini Aksettiren Koşaklar: a) Sınıf baskısını, toplumsal eşitsizliği ifade edilen siyasi koşaklar. b) Karız Vasıta Kılınan Muhabbet Koşakları, c) Karıza Vasıta Kılınan Yeni Kanal Koşağı. 3) Karızın Kendisine Bağışlanan Koşaklar (2010: 71-73) şekilde sınıflandırır. Sidiq ise, herhangi bir sınıflandırma yapmadan "karız hakkında koşaklar" başlığı altında örnekleri verir

(2012: 178-182). Kısaca görüleceği üzere alan yazında, içerik yönünden “karız koşakları”, “Karızcılar Koşağı”, “karız hakkında koşaklar” şeklinde ele alınmıştır.

Yapılan bu sınıflandırmalara bakıldığında, karızcılar ve karız etrafında yaşayıp dünya görüşlerine ve yaşamlarına etkisi bulunup buna ilişkin görüşlerini veya görüşlerini ifade etmede karızı benzetme aracı kıldıkları dikkat çeker. Turfan bölgesinin halkı başta olmak üzere Uygur kimliği ve kültürü üzerindeki yansımaları gözler önüne serer. Gelecek nesillere, dönemin yaşama ve düşünme biçimini, davranışını aksettiren koşaklar; kaynak olarak açıklayıcı ve yorumlayıcı içerikler sunması itibarıyla kültürel değerlerdendir.

Toplumsal grubun kendisini ve dünyayı kavrama biçiminin ifadesi olan kolektif temsillerin, Durkeim’in görüşüne göre toplumbilimin bu temsillerin oluşma ve biçimlenme süreçlerini irdelemesi gerekliliğidir (Emiroğlu & Aydın: 2009: 483). Bahtin ise edebiyat araştırmalarının kültür tarihiyle ilişkilendirilmesi gerektiğini belirterek edebiyat kültürün ayrılmaz bir parçası olduğunu ve belli bir dönemin kültürünün bütün bağlamı dışında anlaşılamayacağını ileri sürer. Sosyo-ekonomik etmenlerin ise kültüre bütün olarak etki ettiğini ve edebiyat kültür aracılığıyla ve dolayısıyla etkilediğini açıklar (2016: 8). Bu noktada, kültürel tarih ve sosyo-ekonomik etmenler ile bağlantılı olan ve edebiyat türlerinden koşaklarda da kültürün ayrılmaz parçası olarak ele alınmasının önemi açıktır.

3. Koşaklarda Su Yönetim Sistemi Olarak Karız, Karızcılık ve Karız Suyu

Ülgener, iktisat zihniyeti ve onunla bağlantılı mâl, çevre, zaman olarak yaşanan dünyaya bakış açısı, kültürün bir parçası olarak kabul eder ve zihniyet dünyasını açıklamada sanat (özellikle edebiyat ürünlerinin) rolünü; şekillendirici ve tanıtıcı/ifade ilişkisi olarak incelenebileceğini ileri sürer (1983: 20-23). Hangi türden olursa olsun edebiyat türleri başta olmak üzere sanatın ifade ve anlatım aracı olarak kabul edilerek zihniyet dünyasına ve tarihine katkısı olarak değerlendirilebilir (1983: 25).

Kültürün dışavurumu ve düşüncelerin temsilinde; halkın yaşama biçimi, dünya görüşünü, gündelik yaşantısını, müşterek yaşam bilgisini, geçinme tarzını, maddi kültür ürünlerini, değerlerini vb. türlü durumları, olguları yansıtan koşaklar; duygunun ve düşüncenin aktarımına aracı olur ve kaynaklık sağlar. Folklorik ifadenin asal bir unsuru olarak koşaklarda, halk arasında ön plana çıkan ve büyük ilgi toplayan su yönetim sistemi karızlara atıfta bulunarak yorumlanması ve aktarılması söz konusudur. Maddi kültür ürünü olarak karızların toplum içerisinde ekolojik, ekonomik, kültürel ve sosyal inşa yönünden işlevselliği; zamanla yaşama ve düşünme biçimine etki eden ve ilişkisellik taşıyan bir yapıya bürünmüştür. Kültürün derinlikli çözümlenmesi düşüncesinden hareketle, karız kültürünün üretildiği, algılandığı ve yorumlandığı koşaklar; kültürel dizgeleri ele almak, görüngüleri incelemek ve anlamlandırma imkânı için bizlere çerçeve sunar. Aşağıda da çeşitli kaynaklardan tespit edebildiğimiz karız içerikli koşaklar; 1. Emek-Çalışma Koşaklarında Karızcılık Mesleğinin Temsilî, 2. Muhabbet Koşaklarında Karız ve Karıza Dair Unsurlar, 3.

Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması

Politik İçerikli Koşaklarda Karız Vasıtası ile Toplumsal Meselelerin Yansıtılması başlıkları ile sınıflandırılarak değerlendirilmiştir

3.1. Emek-Çalışma Koşaklarında Karızcılık Mesleğinin Temsilî

Meslek grupları etrafında oluşmuş emek/çalışma koşakları kapsamına “karızcılar koşağı” girmesi noktasında araştırmacılar hemfikirdir. Bu tür koşak örneklerinde, çalışanların üretkenliği, çalışma sürecindeki olgu, olay, durumlar, bakış açıları vb. aktarılır ya da satır aralarında okunur. Bu doğrultudaki görünümünden biri de değişimin öncüleri ve “kültür-medeniyet kahramanı” olan karızcılarının sosyal ve kültürel yaşamlarının mesleki hayatlarının etkisinde şekillenerek mesleki süreçlere, çalışma yaşamının duygusal ve fiziksel koşullarına, karızcılık meslek grubuna dair algılara ve bakış açılarına dönük atıfta bulunduğu görülür. Bu türden karızcılık mesleğini içeren koşaklar şu şekildedir:

Tötqarizin beşida,

Quşbulda lay tartuq,

Özimiz küçük turup,

Yar derdini köp tartuqemin (Niyaz, 2006: 210).

“Tötkariz’in başında,

Quşbul’da çamur çektik,

Kendimiz küçük kalıp,

Yar derdini çok çektik”.

Atam sorsa, anam sorsa,

Karızda deñlar.

Qoli işta, közi yaşta.

Yüridu deñlar (Niyaz, 2006: 210).

“Atam sorsa, anam sorsa,

Karızda deyin.

Eli işte, gözü yaşta.

Yürüyor deyin”.

Karızlarda iş qilduq,

Şañ Bol’da lay tattuq.

Özimiz küçük turup,

Öy derdini köp tarttuq (Khabib 2009: 75).

“Karızlarda iş yaptık,

Şañ Bol’da çamur çektik.

Kendimiz küçük kalıp,

Ev derdini çok çektik”.

Üç yüz atmış quduq su,

Bir bolup aqti.

Men yarimni körey désem,

Karızniñ vakti (Niyaz, 2006: 210).

“Üç yüz altmış kuyu su,

Bir olup aktı.

Ben yârimi göreyim desem,

Karızın vakti.”

Yukarıda sunulan örneklere holistik açıdan bakılırsa, geleneksel meslek ustaları karızcılardan su teknolojisi olarak karızın inşası, temizliği ve onarımı gibi mesleğin işleyişine ve önemli iş bölümlerinden biri olan “çamur çekme”ye vurgu yapıldığı görülmektedir. Karızcılık mesleğinde ağır, tehlikeli iş bölümlerinden biri olan “çamur çekme” ile uğraşırken veya karızda çalışmanın birey için değişken ve güç koşullar karşısında yaşamlarında sevgili, anne-baba, ev özlemi, hasret çektikleri vurgusu vardır. “Karız vakti” ifadesi de su yönetiminde suyu depolama, kontrol, dağıtım gibi aşamalarının belirli rutin ve vakitlerde yapıldığına işaret ettiğini belirtebiliriz.

Ayrıca “Şaň Bol’da ...”, “üç yüz altmış kuyu su” ifadeleri de karıza ilişkin sözlü tarih bilgisini aktarırken “Tötkariz başında...” ifadesi karızlara ad verme geleneğinin yansımasıdır. Tüm bunlar, koşaklar ile sadece duygu ve düşüncelerin işlenmediğinin göstergesi olup geleneksel su yönetiminin icrasına ve bunun etrafında gelişim sergileyen gelenek kültürüne ve kültürel tarihe tanıklık sağlar.

Yine yukarıdaki koşaklara ek olarak karızda çalışmanın bir bölümünü oluşturan sepetle çamur çekme gibi zorluğa rağmen yoksulluk çekildiği için serzenişe yer verir:

İşliduq karızlarda,

Sévetlerde lay tattuq.

Tinim tapmay işlepnu,

Yoqsulluqni bek tarttuq (Khabib 2009: 75).

“Çalıştık karızlarda,

Sepetlerde çamur çektik.

Rahatlamadan çalışsak da,

Yoksulluğu pek çektik”.

Karızdiki süzük su,

Kölge uttur aqıdu.

Dimeň bizni xarlinar

Bizge bext yaqıdu (Khabib 2009: 75).

“Karızdaki duru su

Göle doğru akıyor.

Söylemeyin bizi hor görür,

Bize baht yakıştır”.

Ülgener (1983: 19), iktisat zihniyetini açıklarken belli bir çağ ve çevreyi göz önüne alarak iktisat süje veya süjelerinin -üretici, tüketici veya yönetici- benimsedikleri hareket ve normlarının söz, deyim ve çoğunlukla telkin yolu açıklanışı olarak yorumlar; belli bir bakış açısında bütünleşmiş değer hükümleri, tercih ve eğilimler olduğunu ileri sürer. Bu görüş doğrultusunda tarım, bağcılık, bahçecilik ve hayvancılık başta olmak üzere kaynağı temel olarak karızlar merkezinde gelişen çağ ve çevre göz önüne alındığında iktisadî zihniyetin temeli karızcılık mesleği bağlamında gelişim seyrettiği söylenebilir.

3.2. Muhabbet Koşaklarında Karız ve Karıza Dair Unsurlar

Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması

Kişinin sevgilisini, eşini, ailesini, evini, yurdunu, mesleğini, ürettiği herhangi bir şeye yönelik sevgisi ya da sevilme beklentisi; halk anlatısı olarak koşaklara konu olmuştur. Halk yaşamında karıza verilen değer ve önem de onun koşaklarda hem karıza sevgi hem de sevgiyi betimlemede, tanımlamada ya da benzetme unsuru olarak işlenmiştir. Maddi kültür ürünü olarak karızlar; sevgi-muhabbet olgusu etrafında iletilen duygu ve düşüncelerle iç içe geçmiş yapıyla yorumlanmıştır.

Werner Sombart; zihniyetin kaynaklarını, *dış görünüm* olarak iş yerleri (fabrikalar), köy kuruluşları, limanlar, kanallar vb. sıralarken *kamuoyu yansımaları* olarak da türlü mesleklerin toplumda veya belli bir kesimde itibarı, halk oyunda beğenilen veya beğenilmeyen, takdir gören veya horlanan tipler ve davranışlar şeklinde açıklar (akt. Ülgener 1983: 23). Karızların da yer altı su kanalı olması itibarıyla ve kamuoyunda da Uygurların çöl bölgesinde tarım, bağ-bahçeciliğin gelişmesine imkân tanıyan ve çevresel ekolojiyi dönüştüren karız inşasını; maddi kültür ürünü ve Uygur kimliği ile özdeşleştiren beğeni, takdir söylemleri ile beğenilmeyen, takdir görmeyen tip ve davranışlar – ikincisi politik içerikli koşaklar başlığı altında ele alınacaktır- doğrudan ve dolaylı olarak iki eğilimdedir. Aşağıda da başlıklandırıldığı üzere bireye yönelik söylemde ve hayat kaynağı, kültürel miras ürünü olan karızlara yönelik söylemlerde ifade bulmuştur.

3.2.1. Karızı Vasıta Kılan Bireye Yönelik Sevgi-Övgü-Beğeni

Anonim halk şiiri nazım biçimlerinden *mânilerde*; ilk iki dizenin uyağı *doldurma* veya temel düşünceye giriş için söylenir. Asıl söylenmek istenen ile anlam yönünden ilgisinin bulunmadığı gibi görünse de konu çerçevesinde yorumlanabilir (Dilçin 1983: 279). Benzer biçimde, koşaklarda da ilk iki dizede karız ve karıza dair bileşenlerin, özelliklerin ilk iki dizede yer verilmesi; sonra asıl yâre sevginin, özlemin, övgünün dile getirilmesi gibi tematik paralellikler kendine yer bulmaktadır:

Karızlarda aqqan su,

Kölge kélip toxtaydu.

Çéver yârim qalemqaş,

Qizil gülge oxşaydu (Çaqmaq, 2010: 72).

“Saykariz”niñ ayiği,

“Tere Kariz”niñ béşi.

Méni munçe köydürgen,

Yarimniñ eqli-hoşi (Çaqmaq, 2010: 72).

“Karızlarda akan su

Göle durup akıyor.

Usta yarım kalem kaş

Kızıl güle benziyor”.

“Saykariz’in ayağı,

“Tere Kariz’in başı.

Beni bu kadar yakan,

Yarimin aklı-şuuru.”

“Yaqa karız” béşidin,

Yarım kélidu.

Qara közni oynıtıp,

Bağrim kélidu (Çaqmaq 2010: 72-73).

“Yaka karız” başından

Yarım geliyor.

Kara gözünü oynatıp,

Ciğirim geliyor.”

Bu koşak örneklerinde dikkat çekici bir diğer unsur; “Saykarız”, “Tere Karız”, “Yaqakarız” gibi karız adlarının anılması; karıza verilen bir değerın göstergesi olarak hem ad verme geleneğini hem sözlü tarihe veri sunması itibarıyla önemlidir.

Aştı qırq ğulaçtin,

Karizimniñ quduqi.

Maña kérek ezeldin,

Yarniñ eşli şundiqi (Çaqmaq, 2010: 73).

“Aştı kırk kulaçtan

Karızımın kuyusu

Bana gerek ezelden

Yarin eşli şöylesi.”

Qatar – qatar körüngenler,

Kariz derixi,

Bizniñ yarni körsetmigen,

Yolniñ yiriqi (Niyaz, 2006: 210).

“Sıra sıra görünenler,

Karız ağacı,

Bizim yâri göstermeyen,

Yolun uzağı.”

Qariz yoli yulğunluq,

Ortasida qoğunluq.

Qoğunluqta yârim bar,

Qelem qaşliq tal boyluq (Çaqmaq, 2010: s. 71-72). Kalem kaşlı, söğüt ağacı (gibi) boylu”.

“Karız yolu ilgin ağaçlı,

Ortasında kavunluk

Kavunlukta yârim var,

Karızların inşası ile sosyal, mekânsal düzenlemeler ve ile ekonomik, ekolojik ve kültürel peyzajdaki dönüşümlerin bir neticesi olarak meydana gelen karız ve karıza ilişkin bileşenlerin (karız suyu, karız yolu, karız kuyusu, karız adı vb.) anlamı; insan ve toplum üzerindeki etkilerinin izini sürmek, yeniden üretim alanlarını ele alma açısından önemlidir. Başka bir ifadeyle onlara yüklenen anlamsal, işlevsel ve değeri ile ilişkisi görünür kılmak mümkündür.

Yukarıda da işaret edildiği gibi sevgili tarafından dile getirilen bu dörtlüklerin her birinde asıl amaç istenen sevgiliye özlem, sevgiliyi övme, betimleme gibi duygu durumlarının aktarımıdır. Sevgiliye yönelik bu iletilerde, karızın vasıta kılınması; halk arasındaki değere

Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması

dönük paralellığe vurgu yaptığı söylenebilir. Duygunun iletiminde; benzetme, sembolik gönderme, imgelerin oluşumuna işaret eder. Söz konusu bağlantılar, kültür çevresi içerisinde yorumlanabilir.

3.2.2. Karız ve Karız Suyuna Yönelik Sevgi-Övgü-Beğeni

İnsanlık tarihi ve deneyimi içinde karızların ve karız suyunun varlığı ve değeri ile beraber kentin düzeni içindeki yeri; onun işlevselliği göstermeye yeterlidir. Sosyo-kültürel, ekonomik ve ekolojik yapıda değişim-dönüşüm ve çok boyutlu etki ile ekledikleri/kattıkları doğrultusunda yaratıcı eylem alanı sözlü kültür ürünlerinden koşaklarla rolü ve değeri aktarılır. Bunu destekleyici nitelikte aşağıdaki örnekler şu şekildedir:

Qariz suyi bolğaçaqa,

Canlar yayraydu.

Su qedrige yetmisedik,

Canlar qaxşaydu.

Kariz qedrige yetmioidim,

Anam yiğlidi.

Su qedrige yetmioidim,

Xuda qağidi (Kazimi, 2007: 29).

“Karız suyu olduğu için,

Canlar rahatlıyor

Su kadrine ulaşmazsak,

Canlar ağlıyor.

Karız kadrine ulaşamadım,

Anam ağladı.

Su kadrine ulaşamadım

Hüda bağırdı.”

Karizdeki teşmilerde,

Abi zezem aqıdu.

İçip baksam xoymu tatliq,

Yürekke bek yaqıdu. (Niyaz, 2006: 210)

“Karızdaki tünel/kanallarda

Zezem suyu akıyor,

İçip baksam pek tatlı,

Yürek pek seviyor.”

Östeñ, kariz yasiğaç,

Aqti sular köpiyip.

Su körmigen çöl cezir,

Boldi bostan kökrip (Çaqmaq 2010: 73).

“Kanal, karız yapınca,

Akti sular çoğalıp.

Su görmeyen çöl cezir,

Oldu bostan yeşerip.”

Klaver (2011: 10), suyun önemini ve kültürel oluşunu şöyle açıklar;

“Su hayata ritim ve nabız verir. Her şeye nüfuz eder. Herhangi bir canlı varlığın (bedenlerimiz, toprak, atmosfer ve kültürlerimiz) içinde hareket eden

su birbirine bağlanır, taşınır ve dönüşür. Dünya bir hidrosfere sahip olduğu için bir biyosfere sahiptir. Dünya, bir hidrosfere sahip olduğu için bir kültür küresine sahiptir.”

Bu itibarla çöl/kurak iklim bölgesini değiştiren-dönüştüren karız suyunun da “yaşam kaynağı”, “canlandırma”, “yeşertme” olarak insan ve çevre üzerindeki etkisi koşaklarda açıkça görülmektedir. Hatta akan karız suyunun “zemzem suyu” olarak nitelendirilmesi şifa kaynağı olarak kabul edildiğinin ipucunu verir veya karız suyunun karşıladığı ihtiyaçtan hareketle duyulan sevgi, övgü, beğeni imler.

Gündelik yaşantıda kullanılan ve birincil ihtiyaçlardan olan su; bireylerin/halkın da gündelik yaşantısının bir parçası haline gelmektedir. Zerzan’a göre yaşamın ve anlamın sembolleştirilmesi; en kapsamlı dilde gerçekleşmektedir (2018: 85). Bu bakış açısından hareketle koşaklarda da sevgi, özlem, övgü gibi duyguların iletiminde, dışavurumunda halkın yaşantısında sembolik görünümde karızların bilfiil var olduğu söylenebilir.

3.3. Politik İçerikli Koşaklarda Karız Vasıtası ile Toplumsal Meselelerin Yansıtılması

Suyun kontrolünün sağlanmasında mimari yapı olarak karızlar, en temel dayanak olup bunun da çiftçilerin ve karızcılarının emekleri ile şekillenmesi söz konusudur. Ancak toprak mülkiyetine sahip olup karızı olan beylerin hâkim rolde ve güçte olmalarından dolayı -geleneksel ağa-köylü çatışması tarımsal faaliyetlerin etkin olduğu bölgelerde çoğu zaman su kaynaklarına sahip olması üzerinden şekillenir- karızcılarının veya çiftçilerin sarf ettikleri emek karşılığında yoksulluklarının ve cefalarının eleştirisi açıkça görülür.

Kariz çépip, yer écip,

Aşni çiqarsaq étizdin.

Aşmaydiken déhqan,

Xocam dégen yilpizdin (Çaqmaq, 2010:72).

Yoğanqirdiki karizni,

Déhqanlar özi çapqan.

İnsapsiz beg-xocamlar,

Yastuqni qirlap yatqan (Çaqmaq, 2010: 72).

“Karız kazıp toprağı açıp,

Aşı çıkarsak tarladan

Aşmıyor çiftçi,

Hocam denen Yilpiz’den.”

“Yoğankır’daki karızı

Çiftçiler kendi kazmış.

İnsafsız bey-hocalar,

Yastığın üzerine yatmış.

Bahchelard’ın söylembilim çerçevesinde, “Yeteneklerin birbirine karıştığı günümüzde bile ‘su kaynağı keşifçilerinden’ söz edilmez pek.” (2006: 173) ifadesine koşut, karızcı meslek grubundakilerin önemi açıktır. Yukarıda örnekler de karızların kazılmasında, bakımında büyük oranda rol üstlenen ve karız suyunu tarımsal sulamada kullanan ve buna güvenen çiftçilerin yönetim ve işleyişe dair dert ve şikayetleri “Aşmıyor çiftçi /Hocam denen Yilpiz”,

Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması

“İnsafsız bey ve hocalar / Yastığın üzerine yatmış.” söylemlerinde de görüldüğü üzere kişilere, gruplara yönelik hitaplarda bulunarak statünün veya ekonomik gücün kullanılarak eşitsizlik, adaletsizlik dile getirilmiştir. Çiftçilerin çalışmaları ve üretmelerine karşılık belediklerini ve hak ettiklerini alamadıklarının vurgusu vardır. Genel olarak yöneten/yönetilen, işçi/iş veren sınıf çatışmasının koşaklara yansımasıdır ki bu durum sosyal ve iktisadi yapılaşmada yaygın olarak işlenir.

İşliduq karizlarda

Sévetlerde lay tarttuq.

Tinim tapmay işlepmu,

Yoqsulluqni bek tarttuq (Çağmaq, 2010: 72).

“Çalıştık karizlarda,

Sepetlerde çamur çektik.

Rahatlamadan çalışsak da,

“Yoksulluğu pek çektik.”

Karizlarda işliduq,

Şaň bulda lay tarttuq.

Özimiz küçük turup,

Capalarni köp tarttuq (Tehrir Heyeti, 1993: 33-34). Çapaları çok çektik.”

“Karizlarda çalıştık,

Çift tekerlek/el arabası çektik.

Kendimiz küçük durup,

Diğer kültürel değerlerin icrasında olduğu gibi, koşaklarda da belirli işlevi yerine getirmek üzere yaratımı ve icra edimi söz konusudur. Bu koşak örneklerinde de toplumun su yönetim modelinin inşacısı olarak kültürel ve sürdürülebilir su yönetimini sağlayıcısı karızcılarının sorunları ve sıkıntıları karşısında sessiz kalmamışlardır. Karızcılarının hem üretimi hem de yaşamsal döngüyü sağlayan karız içerisinde çalışmalarının zorluklarına rağmen sorunları ve hisleri, üstteki koşaklarda görüldüğü üzere dile getirmişlerdir.

Niles’in ifadesiyle; suyun kültüre nüfuz etmesi, dolayısıyla suya erişim ve suyun kullanımı derinlemesine kültürel bir mesele olduğu fikrinden hareketle karızların öte taraftan suya erişim, kullanım ve kontrolün mensup olunan topluma, kadın-erkek oluşuna, göçmen-gezin, zengin-fakir olunmasına göre farklılık gösterir (2011: 221). Ek olarak ileri sürebilir ki kültürel bir mesele olarak su yönetiminde uygulamaların, sorunlar karşısında çözümlerin ve kontrollerin yine kültürel edimlerin ve kültürel içeriklerin dışı vurumu ve temsili olmaktadır.

Sonuç

Çok boyutlu anlam ve işlev katmanlarının bulunduğu koşaklar; karızlar bağlamında halkın duygu ve düşüncelerinin, geleneksel dünya görüşlerinin, tarihsel ve kültürel manzaralarının aktarıldığı bir zenginliğe sahip olduğu görülmüştür. Döngüsel yapıda ekonomik, ekolojik, kültürel bağlamda bireye/topluma/çevreye etki eden karız ve karıza

ilişkin bileşenler ve özellikler; yine birey/toplum üzerindeki önem ve rolleriyle geleneksel kültürü şekillendirmiştir.

Karızcılık mesleğinin kol gücünü, sorumluluğu, tehlikeyi ve inşadan bakım, kontrole kadar yoğunluğu ve zorluğu beraberinde getirmesi; emek-çalışkanlık ile özdeşleşmiş bir görünümde koşaklara da aksettirilmiştir. Billhassa karızcılık mesleği etrafındaki sorun ve şikayetlere yoğunlaşarak aile, sevgili, eş, ev özlemi ve uzaklığı temalarının yoğun olarak işlendiği görülmüştür. Hatta karızcılığın iş bölümlerinden “çamur çekme” imgesel olarak dert çekme olarak yorumlanmıştır. Karızların insan yaşamındaki biçimlendirici etkisi; karızlara yönelik sevginin iletilmesi ve bireye yönelik sevginin iletilmesinde de karızın koşaklarda ilintili olarak ilk iki (doldurma) dizelerde kullanılmıştır.

Kaynakça

- Aıbibaimu, Abudula. 2013. “Geçmişten Günümüze Turfan Karızları”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bachelard, Gaston. 2006. *Su ve Düşler*. Çev. Olcay Kunal. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bahtin, M. Mihail. 2016. *Söylem Türleri ve Başka Yazılar*. Çev. Okan N. Çiftçi. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bartold, Vasiliy. V. 2020. *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*. Çev. Seyfettin Erşahin & Tungysh Abylov. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çaqmaq, Qelbinur Seyyidniyaz. 2010. “Turpan Xelq Qoşaqırlıdın Karız Medeniyitige Nezer”. *Qeşger Péydaqogıga İnstıturi İlmıy Jurnılı* 173 (2): 70-74.
- Gül, Bülent. 2004. “Eski Türk Tarım Terimleri”. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dilçin, Cem. 1983. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Etik, Arif. 1968. *Farsça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: Atilla Ofset Basımevi.
- Hansen, Roger D. 2004. “Karız: Turfan’ın Yeraltı Su Kanalları”. Çev. Doğa Konukman. *Bilim ve Ütopya* 123: 19-21.
- İnayet, Alimcan. 2004. “Türk Kültürü’nde Bir Harika”. *Bilim ve Ütopya* 123: 16-18.
- İnayet, Alimcan. 2013. “Uçkuncan Ömer, Uyğur Xelq Tarixiy Qoşaqırlı Qamusi (Uygur Halk Tarihi Koşakları Kamusu), Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Ürumçi, 2009, 940 s”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 1(1): 155-157.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. C.I. 1991. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kanar, Mehmet (2015). *Türkçe-Farsça Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kazimi, Perhat. 2007. “Karız Medeniyitige Ait Bayanlar”. *Sincan Pédaqogıka Ünıvêrsıtéti Jurnılı* 4: 21-30.
- Khabib, Amanguli. 2009. “Turpan Karız Medeniyiti Heqqide İzdiniş”. Yüksek Lisans Tezi, Şincañ Üniversitesi, Ürumçi.
- Klaver, Irene J. 2011. “Placing Water and Culture”. *Water, Cultural Diversity, and Global Environmental Change: Emerging Trends, Sustainable Futures?* 9-29. Netherlands: Springer/ Jakarta: UNESCO.

Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması

- Niles, Daniel. 2011. "Introduction: Water Value, Access, Use, and Control: Sociocultural Contexts of Water Scarcity". *Water, Cultural Diversity, and Global Environmental Change: Emerging Trends, Sustainable Futures?* 221-224. Netherlands: Springer/ Jakarta: UNESCO.
- Niyaz, Abdul Hemdul. 2006. *Uluğ Keşpiyat- Kariz*. Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı.
- Turi, Halidanmu. 2011. Turpandiki Karizçılar Üstide Tetqiqat. Yüksek Lisans Tezi. 新疆师范大学 (Sincan Normal Üniversitesi), Ürümçi.
- Ögel, Bahaeddin. 1978. *Türk Kültür Tarihine Giriş -I*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ögel, Bahaeddin. 1985. *Türk Kültür Tarihine Giriş -3*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin. 2010. *Türk mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile* Destanlar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Risâle-i Dehkāncılık (Çiftçilik Risalesi). 2017. Ed. Adem Öger ve Recep Tek. 2017. Haz. Ahmet Turan Türk, Ekber Enveri, Zulhayat Ötkür, Kamile Serbest, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Öger, Adem. 2006. "Mâni Tarzındaki Uygur Halk Koşakları Üzerine Bir Değerlendirme". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* VI (2): 401-409.
- Özden, Dursun. 2017. *Uygurluk Harikası Karızlar*. İstanbul: Kategori Yayıncılık.
- Rehman, Abdikerim. 2006. *20. Esir Uygur Maddiy Folklor Medeniyeti*. Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı.
- Svensén, Bo 2009. *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*. New York: Cambridge University.
- Sidiq, Ömercan. 2012. *İnaq Ekolojiye Abidisi - Kariz*. Ürümçi: Şincañ Pen – Texnika Neşriyatı.
- Tietze, Andreas (2021). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Üçüncü Cilt F-j. Ed. Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tölmök, Ğopur Nuridin. 2007. *Şincañdiki Yer Asti Su Quruluşı: Kariz*. Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyatı.
- Ülgener, Sabri F. 1983. *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*. Ankara: Mayaş Yayınları.
- Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti K-L*. 1994. Haz. Abliz Yakub; Genizat Geyurani; İsmail Qadir; Hemdulla Abduraxman; Perhat Nur; Abliz Emet; Abduzahir Tahir; Ablikim Réhmican. Ürümçi: Milletler Neşriyatı.
- Yakup, Yalkun. 2011. *Uygur Dolan Helk Egiz Edebiyatı Cevherliri (Lop Kısmi)*. Ürümçi: Sincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- Zerzan, John. 2018). *Gelecekteki İlkel*. Çev. Cemal Atila. Kaos Yayınları: İstanbul.

